

Benedykt Chmielowski i „czarna legenda”

„Jeśli spojrzysz na obyczaje narodu hiszpańskiego, nic stateczniejszego, nic wspanialszego – Daj nam Boże Polakom takie obyczaje i cnoty”¹.

Powyższe słowa zawarte w jednej z pierwszych polskich narracji o Hiszpanii stoją w pewnej sprzeczności ze stereotypem tego kraju i jego mieszkańców, upowszechnionym w Europie i dość często obejmowanym zwięzłym określeniem „czarnej legendy”. W nowożytnej prasie i publicystyce europejskiej Hiszpanię przedstawiano jako kraj zacofany, zarówno gospodarczo, jak też politycznie i społecznie. Mieszkańcom przypisywano nietolerancję, fanatyzm religijny, nieuctwo, lenistwo, konserwatyzm, ignorancję, nieuzasadnioną pychę i wyniosłość. W sposób pełny opisują te kwestie klasyczne prace Juliána Juderíasa oraz Sverкера Arnoldssona². Jednak sięgnięcie chociażby do jednego z najpopularniejszych opisów narodowych stereotypów, jakim było dzieło *Icon animorum* Jana Barclaya, pokazuje, że należy być ostrożnym w przyjmowaniu tak jednoznacznego obrazu mieszkańców Półwyspu Iberyjskiego w nowożytności³.

---

1. *Anonima diariusz peregrynacji włoskiej, hiszpańskiej i portugalskiej z roku 1595*, wyd. J. Czubek, Kraków 1925, s. 67.

2. J. Juderías, *La leyenda negra. Estudios acerca del concepto de España en el extranjero*, Salamanca 1997; S. Arnoldsson, *La leyenda negra. Estudios sobre sus orígenes*, Göteborg 1960. Zob. też: P. W. Powell, *Tree of Hate: Propaganda and Prejudices Affecting United States Relations With The Hispanic World*, New York 1971; R. García Cárcel, *La leyenda negra. Historia y opinión*, Barcelona 1997.

3. *Icon sive descriptio animorum Barclai quinque praecipuarum nationum in Europa. Wizerunek albo opisanie animuszów pięci co naprzędniejszych narodów w Europie. Przez I.P.C. z łacińskiego na polski język słowo w słowo dla uciechy dostatecznie przełożony Roku Pańskiego 1684*, s. 2–4.

Główne źródła, w oparciu o które wymienieni wcześniej autorzy wyprowadzali swoje wnioski, pochodzą z Europy Zachodniej (Francja, Anglia, Włochy, tereny Cesarstwa). Odpowiedź na pytanie o obecność „czarnej legendy” hiszpańskiej na terenie Rzeczypospolitej może mieć podwójne znaczenie. Z jednej strony pozwoli zweryfikować tezę o powszechności tego stereotypu na całym kontynencie, z drugiej zaś wyjaśni i sprecyzuje polską specyfikę wizerunku Hiszpanii i Hiszpanów. Historycy, którzy zajmowali się opiniami Polaków na temat Hiszpanii w okresie nowożytnym (m.in. Janusz Tazbir⁴, Jan Kieniewicz⁵, Bogdan Rok⁶, Adam Kucharski⁷, Natasza Posadzy⁸), opierali się na dość zróżnicowanej podstawie źródłowej. Nie ma wątpliwości, że powodowało to pewne rozbieżności opinii i ocen. Fakt ten uzmysławia jednocześnie znaczenie analizy charakteru źródła, proveniencji geograficznej, intelektualnej, społecznej i wyznaniowej autora, a także okoliczności powstania dzieł dla poprawności formułowanych sądów.

Bardzo ważnym elementem, z punktu widzenia funkcjonowania i powszechności stereotypu, jest rzeczywisty zasięg i zakres oddziaływania tekstów, które stanowią przedmiot analizy historycznej. Należy pamiętać, że stopień alfabetyzacji społeczeństwa nowożytnego był dość niski i wynosił w przypadku Rzeczypospolitej około 17% wśród mężczyzn i 4% wśród kobiet. Czytać umiała prawie wyłącznie szlachta i magnateria, czyli warstwy najmniej liczne w społeczeństwie. Wynika z tego, że jeżeli mówimy o wpływie piśmiennictwa, to chodzi o bardzo ograniczoną liczbę odbiorców. W tej sytuacji powstaje pytanie o rolę przekazu ustnego, przede wszystkim kazań, jako czynnika kształtowania wyobrażeń o świecie. Ponieważ nie ma dokładnych badań dotyczących stopnia rozpowszechniania poszczególnych tekstów, trudne jest wnioskowanie na temat zasięgu stereotypów.

Już przy wstępnej lekturze tekstów źródłowych oraz opracowań poświęconych opiniom, wyobrażeniom czy stereotypom na temat Hiszpanii i Hiszpanów w Rzeczypospolitej można zauważyć ich różnorodność oraz częste

4. J. Tazbir, *Staropolskie opinie o Hiszpanach*, „Przegląd Historyczny” 58 (1967), s. 605–623; idem, *Sarmaci a konkwistadorzy*, [w:] *Sąsiedzi i inni*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978, s. 129–148; idem, *Wobec „czarnej legendy”*, [w:] J. Tazbir, *Sarmaci i świat*, Kraków 2001, s. 90–122 (Pisma wybrane, t. 3).

5. J. Kieniewicz, *Hiszpania w zwierciadle polskim*, Gdańsk 2001.

6. B. Rok, *Hiszpania w opinii społeczeństwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.*, „Studia Historyczne”, 38 (1995), z. 3, s. 335–352.

7. A. Kucharski, *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków. Wrażenia z podróży i pobytu od XVI do początków XIX wieku*, Warszawa 2007.

8. N. Posadzy, *España y los españoles en los manuales polacos de Geografía e Historia del siglo XVIII*, „Estudios Hispánicos”, 11 (2003), s. 13–36 (España en Europa. Historia, contactos, viajes).

sprzeczności. Należy pamiętać jednak, że wrażenie to odnosi się raczej do opinii i zdań oddających najczęściej stosunek emocjonalny czy preferencje światopoglądowe autorów niż do elementów charakterystyki państwa lub społeczeństwa hiszpańskiego.

Najbardziej subiektywna i radykalna w ocenach była bez wątpienia literatura społeczno-polityczna oraz polemiczna, analizowana przez Janusza Tazbira. W najbardziej generalnym ujęciu Rzeczypospolitej wolnej i szlacheckiej przeciwstawiano absolutyzm hiszpański, wspierany mocno przez Kościół katolicki, którego ramieniem „zbrojnym” była inkwizycja oraz zakon jezuitów. Na podstawie części tych traktatów, które przeważnie miały wymiar antyhabsburski, antykatolicki oraz w części zostały przygotowane przez protestantów, Tazbir o wiele wyraźniej ukazuje obecność elementu antyhiszpańskiego w kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej. Nie można jednak wykluczyć, że doszło tu do pewnego uproszczenia ze względu na dość jednostronną obserwację źródłową⁹. Dostrzeżone przez Tazbira różnicowanie opinii¹⁰ jeszcze pełniej wyrażają relacje z podróży, analizowane przez Adama Kucharskiego. Nieco mniej stereotypowe oraz wynikające z bezpośrednich doświadczeń teksty nie wskazują na jakies szczególne uprzedzenia autorów, którzy przypisywali mieszkańcom Półwyspu Iberyjskiego zarówno cechy pozytywne, jak i negatywne¹¹. Stereotyp Hiszpana-katolika ukształtowały z pewnością w znacznym stopniu *Żywoty Świętych* Piotra Skargi, jezuita i nadwornego kaznodziei króla Zygmunta III Wazy. Dzieło to, obok katechizmu, było podstawowym podręcznikiem w polskich szkołach parafialnych aż do czasu oświecenia. Skarga wielokrotnie podkreślał fakt, że kraj ten oparł się reformacji, pozostawał i pozostaje wierny Kościołowi.

Obok tekstów społeczno-politycznych, pamiętników i relacji z podróży czy publikacji o charakterze literackim wiedzę o Hiszpanii i jej mieszkańcach czerpano z popularnych w okresie nowożytnym kompendiów i opisów geograficznych. Ich zasięg oraz oddziaływanie społeczne wydaje się dość szerokie w porównaniu z tekstami o charakterze polemicznym czy też pamiętnikarskim. Należy brać pod uwagę wprowadzenie historii i geografii jako odrębnych przedmiotów wzbogacających erudycję w polskich kolegiach w XVIII wieku. Wśród klasycznych podręczników, w których znajdowały się także informa-

9. J. Tazbir, *Staropolskie opinie o Hiszpanach*, s. 612–620.

10. „Na ogół jednak Hiszpanów chwalono w środowiskach katolickich, ganiono zaś i krytykowano w kołach różnowierczych, które nie lubiły ich kraju jako ojczyzny nietolerancji wyznaniowej i inkwizycji”, idem, *Wobec „czarnej legendy”*, s. 103–105.

11. A. Kucharski, *Hiszpania i Hiszpanie*, s. 747.

cje o Hiszpanii, warto wymienić *Rudimenta historica* Maximiliana Dufrene'a, gdzie tom 5 stanowiły *Rudimenta geographica*, czy podręczniki do geografii Władysława Łubieńskiego (*Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych*, 1740) i Karola Wyrwicza (*Geografia czasów teraźniejszych*, 1768)¹².

Obok podręczników do geografii czy historii szczególną rolę w edukacji społeczeństwa odgrywały kalendarze oraz kompendia encyklopedyczne. Jakub Kazimierz Haur wydał w 1689 roku podręcznik zatytułowany *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiej ziemiańskiej*, zaś w latach 1745–1746 ukazało się dzieło *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna* autorstwa Benedykta Chmielowskiego. Należy podkreślić – wynika to z badań Joanny Partyki – że obie książki były bardzo popularne na dworach i dworach szlacheckich. Z jednej strony kształtowały wyobrażenia ówczesnych Polaków na temat Hiszpanii i Hiszpanów, z drugiej zaś były po części odbiciem tych wyobrażeń.

Szczególną popularność pracy Benedykta Chmielowskiego może potwierdzać pośrednio szybkie ukazanie się drugiego, czterotomowego wydania dzieła w 1756 roku. W kompendium tym znalazły się informacje geograficzne, dotyczące klimatu, folkloru, fauny, historii, obyczajów i walorów turystycznych Hiszpanii. Czytelnik może tam odnaleźć szereg faktów na temat podboju Nowego Świata, jednak ani słowa o doniesieniach Las Casasa, które były jednym z filarów „czarnej legendy” Hiszpanii na Zachodzie¹³.

Wyraźnie pozytywny stosunek do Hiszpanii, jaki pobrzmiewa w *Nowych Atenach*, wynika z formacji intelektualnej Chmielowskiego, który studiował w kolegium jezuickim, a następnie pracował jako profesor w szkołach we Lwowie¹⁴. *Nowe Ateny* są przykładem literatury jezuickiej, która rysowała pozytywny obraz Hiszpanii i podkreślała przede wszystkim zalety ojczyzny św. Ignacego. Jest to o tyle interesujące, że wynika z kompilacji dzieł zachodnioeuropejskich. Należałoby więc oczekiwać „czarnego” obrazu kraju.

Już samo umieszczenie Hiszpanii na początku geograficznego opisu Europy może wskazywać na szczególną uwagę, jaką Chmielowski darzył ten naród. Podkreśla to ostatnie zdanie tej części opisu – „Hiszpani są Catholicissimi

12. K. Puchowski, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Gdańsk 1999, s. 110, 165, 184–185; S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933, s. 264–280.

13. J. Partyka, „Wyobrażone” i „widziane”: staropolscy encyklopedyści i podróżnicy o Hiszpanii i Hiszpanach, „Przegląd Historyczny”, 95 (2004), z. 4, s. 493–494.

14. W. Ogrodziński, *Chmielowski Joachim Benedykt*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 341–342.

mi, ni Żyda, ni Heretyków nie cierpią, za co sint in benedictione”¹⁵. Ta osobista opinia autora świadczy o pozytywnych emocjach Chmielowskiego w stosunku do Hiszpanii. Większość informacji, podobnie jak w całości dzieła, które stanowi swoistą kompilację innych opracowań i źródeł, zaczerpnął Chmielowski od autorów z Europy Zachodniej. Dzięki bezpośrednim wzmiankom w tekście można dość dokładnie określić ich tożsamość, a w większości sytuacji także tytuły ich dzieł, wykorzystywanych przez Chmielowskiego. Wiele z nich znajdowało się przypuszczalnie w bogatej, liczącej 120 tytułów prywatnej bibliotece, w której dominowały książki teologiczne i geograficzne właśnie¹⁶.

Bardzo korzystnie wypada dla Chmielowskiego ocena doboru dzieł starożytnych, z których korzystał. Znalazły się wśród nich wydania Pliniusza Starszego, tzw. Naturalisty (23–79 rok, *Historia Naturalis*), Strabona (63–19 rok p.n.e., prawdopodobnie *Geografia*) oraz Marka Junianusa Justynusa (III wiek, prawdopodobnie epitoma z dzieła *Historiae Philippicae* Pompejusza Trogusa). Obok dzieł Polibiusza czy Herodota były to bez wątpienia podstawowe starożytne źródła wiedzy o basenie Morza Śródziemnego i Hiszpanii¹⁷.

Najwięcej informacji dotyczących historii oraz geografii Hiszpanii zaczerpnął Chmielowski z dzieł hiszpańskich, które świadczą o jego jezuickiej formacji. Wśród średniowiecznych autorów z Półwyspu Iberyjskiego, cytowanych przez Chmielowskiego, warto wymienić chociażby Rodrigo Jiméneza de Rada (1170–1247), arcybiskupa Toledo i twórcy historii Hiszpanii (*De rebus Hispaniae*), znanej także jako *Cronicón de las cosas sucedidas en España*, *Historia gótica*, *Crónica del toledano*, w której opisana jest historia Półwyspu aż do 1243 roku¹⁸. Jednym z najważniejszych autorów, cytowanym wielokrotnie w *Nowych Atenach* jako „Mariana”, był Juan de Mariana, jezuita i najważniejszy historyk hiszpański okresu nowożytnego (1536–1624). Jego głównym dziełem były *Historiae de rebus Hispaniae libri XXX* (Toleti 1592)¹⁹.

Jednoznaczna identyfikacja źródeł informacji wykorzystanych przez Chmielowskiego przy opisie Hiszpanii nie zawsze była możliwa. Dotyczy to np. tytułu *Hispaniae Regna a variis auctoris descripta auctoribus uti Marinaeo*,

15. B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna*, Lwów 1746, cz. 2, s. 37.

16. W. Ogrodziński, *Chmielowski Joachim Benedykt*, s. 341.

17. J. M. Blázquez, *La historiografía sobre la edad antigua*, [w:] *Historia de la historiografía española*, ed. J. Andrés-Gallego, Madrid 2003, s. 19–28.

18. Ibidem, s. 30; R. G. Cárcel, *Introducción*, [w:] *La construcción de las historias de España*, ed. R. G. Cárcel, Madrid 2004, s. 17–19; D. W. Lomax, *Rodrigo Jimenez de Rada como historiador*, [w:] *Actas del Quinto Congreso Internacional de Hispanistas*, ed. F. Lopez i in., Burdeos 1977, vol. 2, s. 587–592.

19. E. G. Hernán, *Construcción de las historias de España en los siglos XVII y XVIII*, [w:] *La construcción de las historias de España*, ed. R. G. Cárcel, Madrid 2004, s. 125–154.

Nonio, Botero, Lopez, Oliveira etc., który pojawił się w wykazie bibliograficznym *Nowych Aten*. Można przypuszczać, że chodzi o kompilację dzieł poświęconych historii i geografii Hiszpanii. Większych wątpliwości nie budzi identyfikacja dwóch pierwszych nazwisk. Lucius Marineus Siculus (1460–1533), sycylijski humanista i autor dzieła *De rebus Hispaniae Memorabilibus* (Alcalá 1530), związany był wiele lat z dworem aragońskim Jana II, zaś jego dzieła szybko przełożono także na język kastylijski²⁰. Nieco mniej znany był Ludovicus Nonnius (1555–1646) z marrańskiej rodziny pochodzenia hiszpańskiego, która wyemigrowała do Antwerpii w XVI wieku. Był nie tylko znanym fizykiem i lekarzem, ale także autorem dzieła *Hispania, siue populorum, urbium, insularum ac fluminum in ea accuratior descriptio* (Amberes 1607, Francofurti 1608)²¹. Wielokrotnie przez Chmielowskiego wymieniany był także Giovanni Botero, słynny włoski pisarz polityczny z przełomu XVI i XVII wieku (1544–1617)²². W historii filozofii oraz myśli politycznej Botero jest uważany za ucznia Machiavellego i Bodina, chociaż nie wpisuje się w ich poglądy. W dziele Chmielowskiego Giovanni Botero pojawia się jako autor jednego z pierwszych popularnych kompendiów geograficznych tłumaczonych zarówno na język hiszpański, jak i język polski, przy czym Chmielowski korzystał z wydania krakowskiego z 1659 roku²³. Nieco trudności przysparza jednoznaczne ustalenie tożsamości autorów o popularnych w Hiszpanii nazwiskach jak Lopez czy Oliveira. W pierwszym przypadku nie można wykluczyć zarówno Francisco Lópeza de Gómara (1511–1566), jednego z najwybitniejszych historyków za rządów Karola V oraz kronikarza konkwisty hiszpańskiej w Meksyku (*Hi-*

20. B. Cuart Moner, *La larga marcha hacia las historias de España en el siglo XVI*, [w:] *La construcción de las historias de España*, ed. R. G. Cárcel, Madrid 2004, s. 90; *Marineo Luca, detto Lucio Marineo Siculo, Dizionario Biografico degli Italiani*, [dostęp: 15 XI 2011], dostępny w internecie: <http://www.treccani.it/enciclopedia/marineo-luca-detto-lucio-marineo-siculo_%28Dizionario-Biografico%29/>.

21. R. M. Bruce-Chwatt, *Ludovicus Nonnius, M.D., 1553–1645*, „Bulletin of the New York Academy of Medicine: A Journal of Urban Health” 60 (9), 1984, s. 938–943.

22. Na temat tej postaci zob. m.in.: S. Bielański, *Giovanni Botero. Historyk i pisarz polityczny epoki kontrreformacji*, Kraków 1995; S. Obirek, *Antymakiawelizm jezuicki*, [w:] *Jezuicka ars educandi. Prace ofiarowane Księdzu Profesorowi Ludwikowi Piechnikowi SJ*, Kraków 1995, s. 149–154.

23. B. Chmielowski, *Nowe Ateny*, s. 24, 33; G. Botero, *Relationi universali di Giovanni Botero Benese divise in quattro parti*, Vicenza 1595. Wydania polskie: *Relatiae powszechne abo nowiny pospolite*, Kraków 1609, Kraków 1613; *Theatrum swiata wszytkiego*, Kraków 1659. Wydania hiszpańskie: *Relaciones universales del mundo de Juan Botero Benes, primera, y segunda parte*, Valladolid 1603; *Descripción de todas las provincias y Reinos del mundo: sacada de las Relaciones toscanas de Juan Botero Benes*, Barcelona 1601.

storia de las Indias y conquista de México, Zaragoza 1552)²⁴, jak też cytowanego przy okazji opisu ustroju hiszpańskiego Alfonsa Lopeza de Haro, kronikarza Kastylii z czasów Filipa IV²⁵.

Wśród kompendiów geograficznych wykorzystywanych przez Chmielowskiego na uwagę zasługują jeszcze dzieła Giovanniego Battisty Nicolosiego (1610–1670), geografa włoskiego, autora opracowania *Hercules Siculus sive Studium Geographicum*²⁶, Filipa Klüwera (Philippus Cluverius, 1580–1623), geografa niemieckiego i autora *Introductio in Universam Geographiam* (Leiden 1624)²⁷. Wykorzystawał także *Atlas Contractus* Jana Janssona (1588–1664), wydany już po śmierci autora w Amsterdamie w 1666 roku²⁸. Chmielowski znał ponadto twórczość Jacques’a Auguste’a de Thou (Thuanus, 1553–1617), historyka francuskiego, autora wielokrotnie wydawanej *Historia sui temporis*²⁹.

Opisując sanktuarium w Santiago de Compostella, Chmielowski cytuje jedyne autora związanego z Rzeczpospolitą – Jana Kwiatkiewicza, polskiego jezuitę, który pozostawił po sobie około 40 dzieł traktujących o problemach filozoficznych, teologicznych i matematycznych. Był nie tylko zakonnym współbratem Chmielowskiego, ale także pochodził z ziem ruskich. W *Nowych Atenach* pojawiają się dwa tytuły jego dzieł: *Fraus Haeresiarcharum* (pełny tytuł: *Fascinus a Luthero, Zvinglio, Calvino aliisque Haeresiarchis tot animabus, populis, pro vincii iniectus seu fraus eorundem Haeresiarcharum*, Oliwa 1673) i *Roczne Dzieje Kościelne* (Kalisz 1695).

Jak widać z powyższego krótkiego przeglądu, większość dzieł wykorzystywanych przez Chmielowskiego przy opisie Hiszpanii związana była z kulturą hiszpańską oraz formacją jezuicką. Jedynie sporadycznie wspomniane są dzieła autorów z kręgu protestanckiego. Pojawia się w *Nowych Atenach* tytuł *Ulysea sive studiosus peregrinans omnia lustrans littoria* Georga Horna (1620–1670), syna ministra protestanckiego z Oberpfalzu³⁰. Chmielowski znał ponadto

24. M. del Carmen Martínez Martínez, *Francisco López de Gómara y Hernán Cortés: nuevos testimonios de la relación del cronista con los marqueses del Valle de Oaxaca*, „Anuario de Estudios Americanos”, 67 (1), 2010, s. 268.

25. E. G. Hernán, *Construcción de las historias de España*, s. 160.

26. S. di Matteo, *Un geografo siciliano del XVII secolo*, Paterno 1977, [dostęp: 15 XI 2011], dostępny w internecie: <http://www.paternogenius.com/pagine/Salvo%20di%20Matteo%20G.B.Nicolosi/pagine/salvo_di_matteo%2001.htm>.

27. P. Fuchs, *Clüver, Philipp*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 3, Berlin 1957, s. 295–296.

28. L. Bagrow, *History of Cartography*, Cambridge 1966, s. 181.

29. Pierwsze wydanie miało miejsce w Paryżu w 1604 roku, S. Kinser, *The Works of Jacques-Auguste de Thou*, La Haye 1966, s. 7.

30. *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, vol. 15, kol. 732–733.

wspomnianą wcześniej, ważną dla kształtowania się stereotypów narodowych, książkę *Icon animorum* Jana Barclaya (1582–1621), satyryka szkockiego, który w swoich dziełach występował często przeciw jezuitom³¹.

W *Nowych Atenach* Chmielowskiego zwraca uwagę brak dzieła Władysława Łubieńskiego *Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych*. Jest to tym bardziej zastanawiające, że środowiska intelektualne Chmielowskiego i Łubieńskiego, który kształcił się w jezuickim Collegium Romanum, są zbliżone. Dodatkowo książka Łubieńskiego wyszła w 1740 roku w drukarni jezuickiej we Wrocławiu. Wyjaśnienia tej sytuacji można szukać w stosunkowo krótkim czasie dzielącym druk obu dzieł.

Chmielowski podzielił swój opis Hiszpanii na 4 części: historia kraju (od legendarnego Tubala), opis poszczególnych regionów, charakterystyka władzy politycznej, przedstawienie bogactw Hiszpanii. Odrębnie potraktował opis charakteru narodu, przenosząc ją do części *Zwierciadło Geniuszów*³². Tekst zawiera zarówno elementy pozytywne, jak i negatywne. Z jednej strony podkreśla zalety wojska, umiarkowanie w picu alkoholu, pochwała gust Hiszpanów, z drugiej zaś krytykuje wyniosłość i zarozumiałość. Nie ulega jednak wątpliwości, że nie można wpisać *Nowych Aten* w nurt piśmiennictwa europejskiego budującego „czarną legendę”.

Analiza dzieła Chmielowskiego nie potwierdza też do końca tezy Janusza Tazbira, że książki i druki hiszpańskie rzadko docierały do Polski i nie miały większego znaczenia. W jego opinii Polacy słabo znali literaturę iberyjską i czerpali wiedzę pośrednio z tekstów francuskich, niemieckich i włoskich³³. Na tej podstawie została sformułowana teza o przeniesieniu elementów „czarnej legendy” z Europy Zachodniej na ziemię polskie. Obecność literatury i autorów hiszpańskich na ziemiach polskich, wiążąca się z działalnością jezuitów, jest jednak bezsporna. Wskazują na to chociażby badania nad osiemnastowiecznymi księgozbiorami parafialnymi w Małopolsce, z których wynika, że liczba autorów i dzieł pochodzących z basenu Morza Śródziemnego przewyższała liczbę druków niemieckich, francuskich czy niderlandzkich³⁴.

31. Zob. przypis 3.

32. B. Chmielowski, *Nowe Ateny*, s. 17–37, 696–699.

33. „Druki hiszpańskie dochodziły do Polski niezmiernie rzadko”, J. Tazbir, *Staropolskie opinie o Hiszpanach*, s. 606–607.

34. J. Szady, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII w.*, Lublin 2008, s. 97–98. Na temat druków hiszpańskich w Polsce zob. też: K. Niklewiczówna, *Piśmiennictwo hiszpańskie w Polsce w okresie staropolskim*, [w:] *Literatura staropolska w kontekście europejskim. Związki i analogie*, red. T. Michałowska, J. Śląski, Wrocław 1977, s. 91–110.

Pozytywny, zbudowany w oparciu o literaturę jezuicką, w znacznej części prohiszpańską, obraz mieszkańców Półwyspu Iberyjskiego w *Nowych Atenach* stoi w wyraźnej sprzeczności z rozpowszechnionym w Europie negatywnym stereotypem Hiszpana i Hiszpanii³⁵. Aby rozwiązać i wyjaśnić powstałą kontrowersję należy wziąć pod uwagę obecność w społeczeństwie Rzeczypospolitej nie jednego, ale wielu stereotypów dotyczących Hiszpanii i przeciętnego Hiszpana. Stereotypy są bowiem zawsze silnie związane z formacją intelektualną i uwarunkowaniami społecznymi. W dziełach i artykułach zajmujących się percepcją Hiszpanii w Polsce zwraca uwagę pewna cząstkowość komentarzy, która zależy w znacznej części od specyfiki wykorzystywanych źródeł. W tym kontekście, poza omówieniem zawartego w analizowanych dziełach ładunku treści i emocji, który wpływał na czytelnika, nieodzowna winna być próba oceny powszechności oraz siły oddziaływania poszczególnych tekstów. Mimo bardzo krytycznych opinii wyrażanych przez historyków literatury nie można zakwestionować popularności omawianego dzieła Benedykta Chmielowskiego. W encyklopedii Orgelbranda z połowy XIX wieku można przeczytać, że „*Nowe Ateny* tak były popularną książką w całej Rzeczypospolitej Polskiej, że znajdowała się w każdym domu szlacheckim, obok herbarzy, kronik ojczystych i słynnego kalendarza Duńczewskiego”³⁶.

Na zakończenie jeszcze raz warto przypomnieć, że większość cech Hiszpanii i Hiszpanów, wymieniona w dziele Chmielowskiego, może być interpretowana jako coś pozytywnego lub negatywnego. Nakłada się na to jeszcze dodatkowo interpretacja i ocena historyków. Ten sam element, jakim było na przykład przywiązanie Hiszpanów do Kościoła katolickiego czy też absolutystyczny ustrój państwa, mógł być podstawą różnych opinii oraz wywoływać całkowicie odmienne emocje w zależności od czasu, miejsca czy też środowiska społecznego. Według Janusza Tazbira wierność i szacunek dla władzy politycznej i Kościoła oraz brak tolerancji wobec heretyków to podstawowe wady hiszpańskie³⁷. Chmielowski interpretuje to zupełnie inaczej: „[Hiszpanie] mają wiele trybunałów inkwizycyjnych dla żydów, ateistów, heretyków, bluźnierców i dlatego Barklaiusz **ich wychwala** [podkreślenie autora]:

Inquisitores, Extirpatores,
Calvinistarum, Atheistarum”³⁸.

35. Brak śladów „czarnej legendy” w polskich tekstach podróżniczych i encyklopedycznych dostrzegła także J. Partyka („*Wyobrażone*” i „*widziane*”, s. 499).

36. *Encyklopedia powszechna*, t. 5, Warszawa 1861, s. 369–370.

37. J. Tazbir, *Staropolskie opinie*, s. 612–613.

38. B. Chmielowski, *Nowe Ateny*, s. 698.

Resumen

Los historiadores, que se interesaban por las opiniones de los polacos sobre España en la Edad Moderna (hasta el siglo XVIII) utilizaban las fuentes bastante variables. Es importante evaluar de manera adecuada los textos, que servían y sirven para las investigaciones sobre los estereotipos y sobre la imagen social de un fenómeno o de un concepto. Los análisis de carácter de la fuente, de la proveniencia geográfica, intelectual, social y religiosa de autor, y también de las condiciones de la creación son decisivos para la formación de las conclusiones atinadas (justas). El problema fundamental es la evaluación adecuada de la influencia de la leyenda negra, que circulaba en Europa moderna, para la imagen de España y los españoles en la Polonia nobiliaria. A los textos más conocidos y leídos en Polonia moderna pertenecía la enciclopedia de tres tomos “Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna” [Nuevas Atenas, o la Academia completa de la ciencia] de Benedykt Chmielowski (1745-1765). En este libro podemos encontrar las informaciones geográficas, sobre el clima, el folklore, la fauna, la historia del país, las costumbres y valores turísticos de España. A la luz del análisis sobre las fuentes de las informaciones y del saber de Chmielowski no se confirma la tesis de Janusz Tazbir, repetida muchas veces por otros autores, que los libros y las obras españolas llegaron a Polonia raramente. Por ejemplo Chmielowski pone frecuentemente en su narración el nombre Juan de Mariana, un historiador español, del siglo XVI-XVII (1536-1624). El texto aún testimonia la proveniencia intelectual de Chmielowski, que estudiaba en el colegio jesuítico y después trabajaba como profesor en las escuelas en Lemberg. “Nuevas Atenas” es el ejemplo de la literatura jesuítica, que pintaba la imagen positiva y destacaba sobre todo las cualidades de la patria de San Ignacio.